

GRIEKENLAND IN HET STRIPVERHAAL

Inleiding

Het lijkt gek: een classicus, die zich overlevert aan de genoegens van het strip lezen. Is het een kwajongensdroom? Een dwepen met jeugdsentiment?

Ik had al sinds mijn studententijd met het probleem geworsteld hoe ik in mijn lessen datgene, waarvoor ikzelf zoveel belangstelling had, zo aanschouwelijk mogelijk zou kunnen voorstellen. Enige tijd werkte ik met boeken met veel plaatwerk, met dia's en video's. Maar steeds werd ik met hetzelfde probleem geconfronteerd: je kon de leerlingen zo weinig laten zien hoe het er vroeger zou kunnen uitgezien hebben, hoe vroeger de mensen leefden. In vele gevallen kon je niet veel meer tonen dan wat lage, stenen muurtjes en half verwoeste gebouwen. Tot tijdens de lessen Antieke Cultuur een leerling me een album van Alex, Een kind van Athene, gaf. Het boek was wat mij betreft een voltreffer en meteen kocht ik heel de reeks om me ervan te vergewissen of één en ander echt zo uitzonderlijk was.

En het was natuurlijk niet uitzonderlijk. Het ging immers om een categorie beeldverhalen, die bijzonder hoog moest ingeschat worden als het ging om de vertolking van een historische werkelijkheid, om diepgang op basis van wetenschappelijke werken, van de oude schrijvers en van de reële situatie van de reeds teruggevonden archeologische sites.

Net op dat ogenblik ontstond er ook in universitaire middens geleidelijk aan belangstelling voor dit jonge kunstmedium. We vermelden:

- Archéologie, Art et B.D., Papyrus et Pop Art van het Cesep te Nivelles, waarbij kunst en archeologie als één van de wezenlijke bronnen van het stripebeuren werden aangewezen. (1987)
- Geschiedenis Getekend, een initiatief van enkele studenten van de KUL, die met steun van Prof. Dr. R. De Keyser een schitterende evocatie brachten van strips, die handelen over verschillende tijdperken van onze geschiedenis. (1988)
- Egypte Hertekend, een project onder leiding van Prof. Dr. J. Quaegebeur (KUL), waarbij werd nagegaan welk beeld van Egypte werd opgehangen in het hedendaagse beeldverhaal.

Deze belangstelling in België, het stripland bij uitstek, was niet zo verwonderlijk, aangezien in Frankrijk reeds vele jaren daarvoor het medium voor vol werd aanzien. Zo was er de Association Clovis, een vereniging van leraren geschiedenis, die reeds meerdere publicaties verzorgd had over strips en hun bruikbaarheid in het onderwijs. Ook aan de universiteiten werd in de faculteiten van de Letteren en van de Communicatiewetenschappen veel aandacht besteed aan de waarde van de negende kunst.

Vorig jaar maakte ik kennis met Michel Thiebaut en met Luc Revillon, die beiden doctorerden bij Prof. Dr. A. Chanta aan de universiteit Paul

Valéry te Montpellier in de faculteit Lettres et Sciences. Hun onderzoekswerk had betrekking op de voorstelling van een periode uit de geschiedenis op basis van het tekenoeuvre van een auteur. Thiebaut behandelde de Middeleeuwen en gebruikte hiervoor het werk van François Bourgeon; Revillon werkte rond de Oudheid, zoals deze wordt voorgesteld in het tekenwerk van Jacques Martin.

In het Nederlands taalgebied lijkt nu wel een inhaalbeweging op gang te zijn gekomen: er zijn de vele licentiaatthesissen: *Werkstuk ter bevordering van het gebruik van het stripverhaal in het Geschiedenisonderwijs* (Sabine te Rietstap, Groningen 1993), *Roman et B.D.: Un mariage Morganatique?* (J. Ponsaerts, Brussel 1993), *De ridder van papier. Een verkenning van het beeld van de ridder in het Belgisch stripverhaal.* (S. Blommaert, Leuven 1992), *Het beeld van de Middeleeuwse vrouw in de Rode Ridder.* (Hilde Van Steenbergen, Leuven 1991). Misschien mag ik hier ook mijn eigen bijdragen op dit gebied vermelden. Tal van tentoonstellingen doorkruisten ons land, Nederland en Frankrijk:

- Alex in Historia over Jacques Martin en de reeks van zijn hand, Alex (1988)
- Op reis in de Middeleeuwen met Vasco van Gilles Chaillet
- Tazuur en Tazijn: een Suske en Wiske in Temse of hoe men legenden en sagen in een strip verwerkt?
- Loïc Francoeur van Bernard Capo of hoe maakt men strips? Van verhaalconcept tot album.
- Met de strip in de hand komt men door het ganse Franse land voor de Franse Ambassade in Nederland.
- Met De Gieter en zijn Papyrus naar Egypte.
- De Middeleeuwen van François Bourgeon, een sfeerbeeld.
- Strips als vertolking van detectiveverhalen en politieromans eveneens voor de Franse Ambassade in Nederland.

Door bemiddeling van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, departement onderwijs, kon ik in 1993 gedurende drie weken contacten leggen met allerlei Franse organisaties, die met hetzelfde onderzoek bezig waren als ik. Tevens kreeg onze school de kans binnen het kader van Dynamo II 1993 een aantal stripexperts uit te nodigen in klasverband.

De Heuristiek

Het maken van een lijst met strips, die integraal handelen over Griekenland of die een of ander raakvlak hebben met de Griekse cultuur is niet gemakkelijk. Als bronnen zijn er wel de Franse catalogus *Trésors de la B.D.* 1991 - 1992, uitgegeven door BDM en de Stripcatalogus van Hans Matla, achtste editie 1993, maar daarin worden enkel de titels afgedrukt met sporadisch een afbeelding van de voorkaft van het album. Dat is natuurlijk

geen adekwaat criterium om tot een exhaustieve bronnenlijst te komen.

Het beste zou zijn alle stripverhalen één voor één na te trekken op mogelijke behandeling van Griekse items, maar die werkmethode lijkt ons dan weer te omslachtig. Uiteindelijk kozen we voor een mengvorm van de twee methodes: we onderzochten onze eigen collectie en vulden deze gegevens aan op basis van de katalogi, telkens als we quasi zekerheid hadden over de behandelde thematiek. Daarbij legden we ons de volgende beperkingen op:

- het ons enkel om realistische strips te doen (dus geen science-fiction of erotische albums)
- we namen enkel strips van na W.O.II en uit West-Europa

Zo komen we tot volgende lijst (we vermelden in eerste instantie de reeks, tussen haakjes de auteur(s) (dat wil zeggen: scenarist en tekenaar(s)) en in laatste instantie de delen van de reeks):

Suske en Wiske: (Willy Vandersteen)

Jeromba de Griek; De Ijzeren Schelvis; Het Statige Standbeeld; De Kadulle Cupido; De Mottenvanger

Nero: (Marc Sleen): Het Lodderhoofd

Epoxy: (P. Cuvelier - van Hamme): Epoxy

Coll. Mythologie: (Follet - Stoquart): L'Iliade; Ulysse

Alexandre le Grand: (J.- M. Ruffieux): Alexandre le Grand

Le Triérarque: (S.St.- Michel - J.- M. Ruffieux): Le triérarque sans nom

Histoire du monde grec, des Crétois à l'Iliade: (J.Prost, C.Carrez, D.Rosetta)

Histoire du monde grec

Nefriti: (Sussi Bech): De Stier van Minos

De Avonturen van Marc Meester: (Dominique He): De voetstap van de Minotaurus

De Zwerftocht van Odysseus: (Aldipress): Odysseus

De Olympische Spelen: (R. Bressy en E. Lahmy): Een overzicht tot 1976

De Argonautjes : (Dick Matena en Lo Hartog van Banda)

Het orakel van Delphi; Het eerste avontuur van de Argonautjes; De Olympische vlam + Het Labyrinth; Het zwaard van Damocles; De kwelling van Tantalus; De held van Sparta; De bruid van Icarus; De zware jongens; De doos van Pandora; Buitenspel; Het water van de Styx

Asterix, de Galliër: (Uderzo en Goscinny)

Asterix en de Olympische Spelen; Asterix in Indusland

De Torens van Schemerwoude: (Hermann): William

Beelden uit de Wereldgeschiedenis: (Sirius en X. Snoeck): Zending in Byzantium

Loïc Francoeur: (B. Capo): De twee zonnen van Rhodos

Vasco: (G. Chaillet): De Byzantijnse; Het voorgeborgte van de nacht

Alex: (J. Martin)

De laatste Spartaan; Een kind van Athene; Het paard van Troje; Images d'Alix; Avec Alix; Ave Alix; De dooltocht van Alex

Orion: (J. Martin): Het heilige meer

De reizen van Orion: (J. Martin en P. de Broche)
 geen eigenlijk stripverhaal, wel illustraties met foto's en informatie over
 plaatsen in antiek Griekenland: La Grèce 1; La Grèce 2
 Papyrus: (L. De Gieter): Het Labyrint; Het Cyclopeneiland

Verder melden we ook enkele Korte Verhalen, die in het weekblad
 Kuifje zijn verschenen en de Griekse Oudheid behandelen.

Hippocrate van D. Attanasio
 L'étonnant voyage de Pytheas van Fédor
 Les deux Denys, tyrans de Syracuse van Fédor
 Tempête sur Byzance van Funcken
 Alexandre le Grand van Funcken
 Athènes au temps de Périclès van Funcken
 Au temps de la splendeur de Byzance van Funcken
 Les dernières heures de Constantinople van R. Léonard
 Solon, un sage législateur van R. Léonard
 Démosthène van J. Torton
 Thésée et le Minotaure van J. Torton
 Le retour d'Ulysse van J. Torton
 Philippe et Alexandre van J. Torton
 Léonidas, le lion de Sparte van W. Vance

Als louter aanvullend materiaal op basis van het Vademecum voor de
 Leraar Klassieke Talen, samengesteld door Harriet Dierx en Anton van
 Hooff (Nijmegen 1988, vijfde druk) vermelden we verder:

Panholzer in het Grieks:
 - Alkestis; Ares kai Aphrodite; Odusseia, ta peri Kirkes; Phaeton; De Solone et
 Croeso (Latijn!); Peri phoros pantoporou
 Max kai Moritz (in het Grieks van W. Busch)
 - Artemis
 Illa Res Troiana: (D.W. Blandford)
 - Centaur Books
 Stef Arboda:
 - Opdracht in het Verleden
 Centauren in de Odyssee:
 - Homeros en Seron
 Odysseus von Homeros (Pichard Lob.)

Deze lijst is verre van volledig. Zo maakten we onder andere geen melding
 van wereldberoemde strips als Kuifje en Lucky Luke in Nieuwgriekse
 vertaling.

Kwantitatief is deze lijst eerder beperkt als men bedenkt dat Prof. Dr.
 Quaegebeur in zijn projekt over Egypte tot meer dan 150 werkjes over

Egypte kwam. En in een eigen bibliografie over strips in verband met de Middeleeuwen kwam ik zelf tot een lijst van circa 300 titels. Wat kan dan wel de verklaring zijn van dit geringe aantal strips met de Griekse cultuur als thema?

De Griekse archaeologica is - althans als het gaat om de echt sensationele ontdekkingen - grotendeels te situeren in de 19de eeuw. De tijd van de grote belangstelling voor de Grieks-Romeinse Oudheid ligt een heel eind voor de bloeiperiode van het stripverhaal in de jaren '50 en '60. Door de studie van het Grieks (en van het Latijn) is (was) de antieke wereld in vele milieus een zeer bekend iets en die omstandigheid beperkte de mogelijkheden tot escapisme voor het lezerspubliek, ondanks alle mythologie en Griekse verhaalstof. De ontdekking van het graf van Toetanchamon, een veel gebruikt thema in de Egyptestrips, heeft iets mysterieus, iets romantisch. In de jaren '50 - '60 hebben we iets dergelijks niet meer als het om de Griekse Oudheid gaat.

Tevens zien we dat de meeste strips over Griekenland pas na 1970 verschijnen. Dit is te verklaren door het feit dat voor de doorsnee striplezer van de jaren '50 de Griekse archaeologica iets te ver verwijderd was, het had iets onbereikbaar. De reizen naar Hellas waren nog niet zo in trek. Hoe belangrijk Griekenland ook voor onze beschaving was, het had nog niet dezelfde algemene uitstraling voor de mensen, als nu. Veel meer herkenbaar voor het publiek - en de tekenaar - waren feiten uit de Middeleeuwen: men kende Clovis, de vaas van Soissons, men kende de Kruistochten en wist hoe het ons verging ten tijde van de Guldensporenslag. Meer nog: we zagen de oude middeleeuwse kastelen, belforten, kloosters en kathedralen. Kortom de Westeuropese Middeleeuwen waren meer herkenbaar voor het publiek en de bronnen waren meer toegankelijk.

Tenslotte dient vermeld dat op een bepaald ogenblik de hele stripmarkt werd overspoeld met historische strips. Er kwamen verhalen over de Franse Revolutie, de gehele Franse geschiedenis, de Kruistochten en noem maar op. Sommige uitgeverijen ontmoedigden hun tekenaars om nog verder bepaalde themata uit de geschiedenis te tekenen, omdat er teveel concurrentie was.

Nog een laatste bedenking over de Korte Verhalen in Kuifje. Op een bepaald ogenblik verschenen in dit weekblad allerlei kleine verhaaltjes met als thema het leven van een held, groot bevelhebber of politicus. Vele van deze typische genrestukjes zijn naar scenario's van Y. Duval. Ze werden aan beginnende tekenaars voorgelegd om hen te testen op hun snelheid bij het tekenen. De kopij van de tekeningen moest binnen de week bij de uitgever ingeleverd worden, zodat ze konden ingevoegd worden als de grote meesters niet tijdig klaar waren met de realisatie van hun platen. Veel van die verhaal-

tjes hadden een moraliserende inslag, die een gevolg was van de uitgeverpolitiek uit die tijd: men wou vanuit rechts-katholieke middens stichtende lectuur aanbieden aan de nog jonge lezertjes van het blaadje. Maar dat neemt niet weg dat het dikwijls ware pareltjes van tekenkunst zijn. De namen van sommige auteurs die toen op die manier aan de kost kwamen (Forton, Attanasio, Funcken) liegen er niet om.

Al de in de lijst voorkomende Griekenlandstrips bespreken zou ons te ver leiden. Er is daarvoor teveel minderwaardig materiaal. Daarom stellen we ons tot doel om er enkele uit te selecteren en ze aan U voor te stellen. We beperken ons tot het werk van Jacques Martin, Gilles Chaillet en Bernard Capo. Niet voor niets gaat het hier om drie Franse auteurs. In Frankrijk immers staat het historisch avonturenverhaal op een eenzame hoogte en het is er de gewoonte alles in het werk te stellen om zo goed mogelijk de sfeer van een periode, het meest typerende voor een regio enz. uit te beelden. Onze drie voorbeelden zijn misschien niet representatief voor het stripwerk over Griekenland, maar ze zijn het wel voor de historisch-realistische strip. Het gaat om volgende strips:

J. Martin: Alex:	Romeinse Oudheid, uitgeverij Casterman
J. Martin: Orion:	Griekse Oudheid, uitgeverij Loempia
G. Chaillet: Vasco:	Middeleeuwen, uitgeverij Le Lombard
B. Capo: Loïc Francoeur:	moderne tijd, uitgeverij Le Lombard.

De letters tussen haakjes in de tekst bij elke paragraaf verwijzen naar de illustraties, die achteraan in het artikel zijn opgenomen.

JACQUES MARTIN¹

Jacques Martin is werkelijk de coryfee van het historisch avonturenverhaal. Hij werkte samen met Bob de Moor en Roger Leloup voor Hergé in de Kuifjesreeks, totdat zijn beroemde leermeester het licht voor hem op groen zette om zelf een historische strip aan te vatten.

Sindsdien maakte Martin niets anders meer dan beeldverhalen met een geschiedkundige inslag; hij creëerde :

- Alex in de Romeinse Oudheid (later veranderde de auteur van uitgeverij en om juridische redenen werd ook de naam van de hoofdfiguur (en van

¹ Ave Alix, Catalogue, Association Clovis, 1984, Casterman.

Luc Revillon, "L'Enfant Grec": Une histoire pour enseigner l'histoire en classe de sixième, Tours, 1988-1989.

T. Groensteen en J. Martin, Avec Alix, 1987, Casterman.

Jacques Martin, in een artikel van Jean-Marie Mievis in Stripschrift 1994 nummer 5 (272).

Jacques Martin, in een artikel van A.Ledoux en J.P.Surest in Sapristi 1992 nummer 23.

de reeks) veranderd in Orion. Het is de bedoeling van Martin om de verhalen van Orion te laten spelen in de Griekse Oudheid.)

- Tristan in de Middeleeuwen.
- Arno in de tijd van Napoleon.
- Lefranc in de twintigste eeuw.

Thuis heeft Martin een prachtige bibliotheek met zowat 5000 wetenschappelijke werken over de Oudheid: Frederic Hottenroth, Pauly-Wissowa, Daremberg-Saglio. Hij tekende ook delen van het werk van Flaubert (ondermeer: Salammbô) en van M. Yourcenar. Ook werd hij sterk beïnvloed door de film, zo zijn er Ben Hur en Spartacus.

Alex is een slaaf, een Galliër in dienst van een gouverneur in het Oosten. Door zijn verdiensten zal hij vrijgelaten worden en daarna een zoektocht ondernemen naar zijn vaderland. Ondertussen zal hij, zoals het een stripheld uit de jaren '50 - '60 past, zich inzetten voor het goede en verzet hij zich tegen allerlei maatschappelijke wantoestanden en helpt hij steeds de benadeelden. Op die manier treedt hij - hoe eigenaardig ook - in dienst van Julius Caesar, wiens belangen hij steeds meer zal behartigen. Zo stelt de held zich in dienst van het goede(!), de "witte", tegen alle kwaad, de "zwarte", vertegenwoordigd in de figuur van Pompeius. Hoe traditioneel of banaal dit verhaalthema ook is, het geeft ons de mogelijkheid de reeks te dateren: het conflict tussen Caesar en Pompeius is uitgebarsten, na de verovering van Gallië: dus ruim genomen bevinden we ons in de periode 50 tot 44 voor Christus. Deze data zijn interessant bij ons stripbezoek in Griekenland, dat op dat ogenblik stevig in de greep van de Romeinen zat. Dat betekent trouwens dat, als Martin decors uit Griekenland tekent, ze normaal niet kunnen dateren uit de klassieke tijd. We zullen hieraan meerdere malen refereren.

Dit neemt niet weg dat Martin in zijn verhalen dikwijls allusies maakt op allerlei historische feiten, die vroeger geschiedden dan datgene, wat zich binnen de periode van de verhaalstof afspeelt. Zo zijn er taferelen rond Alexander de Grote, Hannibal, Spartacus.

In de creatie van het deeltje "de laatste Spartaan" doet zich het volgende voor: Jacques Martin en Roger Leloup, de man die toen instond voor de gedetailleerde weergave van de decors, wilden een voorstelling maken van het antieke Sparta. Dat lukte hun niet te best. Na doornamen van een groot deel van de literatuur terzake besloten ze zelf een stad te creëren, waarvan zij dachten dat ze het meest de realiteit zou benaderen. Het resultaat is verbluffend.(A) Niet lang na het verschijnen van het album kwam er een reactie van J.-P. Adam, archeoloog, verbonden aan het CNRS in Parijs. Hij

beweerde dat Martin een stad had getekend, die erg geleek op een die onder zijn leiding werd opgegraven op Xanthos in Kydna. De archeoloog verwonderde er zich over dat de tekenaar vóór het publiceren van de opgravingsresultaten er zo goed in gelukt was om uit zijn verbeelding een Griekse versterkte stad te tekenen.

Jacques Martin is werkelijk een grote fan van de Grieks-Romeinse Oudheid. Het is zijn bedoeling in zijn verhalen een schijnwerkelijkheid te creëren als een soort decor, waartegen hij de avonturen van zijn helden laat spelen. Nemen we een iets ouder album uit de reeks "Alex, Een Kind van Athene" (1980). Bij het bekijken van de eerste plaat zien we hoe een schip, komend uit de baai van Phaleron, aanmeert in de haven van Piraeus (B). In het hier voorgestelde decor zien we de achtersteven van een handelsboot. Er heerst grote commerciële bedrijvigheid. Ondanks de grote verwoestingen door Sulla in 86 v.C. lijken ons de haveninstallaties vrij intact en zien de gebouwen er eerder ongeschonden uit. Ook het groot aantal masten op de achtergrond doet denken aan een haven in volle bloei. De winkels in openlucht zijn tegen de zon beschermd door grote tentzeilen en puilen uit van de koopwaar. De klanten zijn uitsluitend mannen. Er worden stoffen, ceramiek en slaven verkocht. Het gebouw op de achtergrond in het midden met de Dorische portiek is zonder enige twijfel een graanhal of handelsbeurs. Dat was een eerste kennismaking, Martin heeft het verhaal gesitueerd: we zijn in Griekenland, in Piraeus, de havenstad van Athene. Beide plaatsen waren met elkaar verbonden door een 6 km lange muur, die opgericht was door Themistocles na de slag bij Salamis in 480 voor Christus en voltooid door Pericles (C). De ravitaillering van Athene kon zonder problemen doorgang vinden ten tijde van oorlog en belegering. Maar in 404 liet de Spartaan Lysandros deze muren afbreken en, nadat ze beetje bij beetje weer opgebouwd waren, liet Sulla ze opnieuw slechten in 86 v.C. De Atheners hadden immers Mithradates geholpen in 88. De koning van de Pontus had hen opgejut tegen de Romeinen en Sulla nam wraak. Als de stripauteur dit avontuur wil situeren rond ca. 50, dan kan hij door bepaalde voorstellingen van een kapotte stadsmuur laten zien dat we ons niet bepaald in de bloeiperiode van Athene bevinden. In de rest van het verhaal zien we desondanks voor het overgrote deel gebouwen en monumenten die ons eerder doen terugdenken aan de bloeiperiode van deze stad. De toren, de muren in ruïne, de toestand van de stenen, het welig tierende onkruid, duiden wel op verval. Van deze versterking hebben we ter plaatse eigenlijk geen overblijfselen teruggevonden. Wel weten we uit gesprekken met Martin dat hij zich baseerde op bestaande archeologische vondsten in Aegosthena (uit de vierde eeuw voor Christus) ten N.W. van Athene aan de boorden van de Golf van Corinthe.

We volgen nu onze helden richting agora, het centrum van het publieke leven van de polis. Martin behoudt dit karakter van ontmoetingsplaats. Op de agora komt men om te zien en om gezien te worden (D). We bevinden ons in het oostelijke gedeelte van de agora: onder de porticus van Attalus. Dit gebouw, een geschenk van Attalus II, koning van Pergamum (159-134 v.C.), was 114 meter lang en werd ondersteund door een dubbele zuilenrij. Wij staan er middenin. We zien aldus de buitenste rij met Ionische cannelures en gladde basis. We kijken naar het westen, in de richting van de Kolonos Agoraiosheuvel. De gebouwen zijn van links naar rechts:

1. de zuidelijke porticus
2. rond gebouw: de Tholos van de Atheense prytenen: daar werden de vergaderingen van Boulè en Ekklesia voorbereid; deze was opgericht in ca. 470 v.C. en verwoest in 86 v.C. op bevel van Sulla; dit gebouwtje bestond dus niet meer in de tijd waarin het verhaal zich afspeelt
3. we zien ook het Bouleuterion, de plaats waar de 600 bouleutes zich verzamelden om er de agenda van de Ekklesia voor te bereiden
4. verder is er het Metroon, sinds de tweede eeuw voor Christus gebruikt als staatsarchief; zowel Metroon als Bouleuterion waren door Sulla verwoest
5. op de voorgrond zien we de tempel van Hephaistos met zes zuilen en monumentale trap
6. aan de overzijde van een vrij brede passage, die toegang geeft tot de Hephaistostempel, zien we de tempel van Apollo Patroos uit de vierde eeuw
7. rechts zien we de Porticus van Zeus Eleutherios uit de vijfde eeuw
8. helemaal rechts is er de Porticus van Hermes.
9. Arsenaal
10. Bèma
11. Panathenaeënweg

Martin baseerde zich voor de reconstructie van de agora op een grondplan van R. Leacroft, in "Quand les Grecs édifiaient l'Acropole" uit 1969.

Ook de Akropolis kon natuurlijk niet ontbreken in het Atheense decor in dit verhaal. Jacques Martin heeft zich bij de realisatie van deze prent laten leiden door een toeristische gids van Gouvoussis, "L'Acropole d'Athènes", uit 1885. De meeste delen zijn goed herkenbaar:

1. Propylaeën
2. Nikè-tempel
3. Monument van Agrippa
4. Pinakothek
5. Kantoren en Magazijnen
6. Heiligdom van Artemis Brauronia, beschermgodin voor zwangere vrouwen. Ten tijde van de Romeinse overheersing was het een kazerne voor de in Athene gestationeerde soldaten
7. Chalkothek
8. Beeld van Athena Promachos
9. Huis van de Arrephoren: het gebouw diende als verblijfplaats voor de jonge meisjes,

die de peplos van Athena weefden ter gelegenheid van de Panathenaeën.

10. Heiligdom van Cecrops met de heilige olijfboom
11. Erechteum
12. Parthenon
13. Athene-altaar
14. Heiligdom van Zeus Polieus
15. Heiligdom van Pandion
16. Dionysus-theater
17. Stoa van Eumenes

Hoe realistisch deze voorstelling ook lijkt, toch is het de bedoeling van de tekenaar enkel een fictieve reconstructie te maken. De auteur maakt bewust fouten. Het is zijn bedoeling om een verhaal te maken, dat de lezer de indruk geeft dat het hier gaat om echt gebeurde feiten². Dit idee kunnen we toetsen op basis van dit plaatje:

- we zien de schoormuren, gereconstrueerd door de Turken en de Venetianen
- we bemerken tevens het polygone belvédère van Amalea, gebouwd in 1850
- en nog moderner is het archeologisch museum, pas opgericht in 1953

Deze pittoreske details springen natuurlijk in het oog bij de geoefende archeoloog, maar de snelheid, waarmee de lezers strips lezen, kan deze zogenaamde vergissingen wel toelaten zonder gevolgen.

Laten we ook eens een kijkje nemen in het theater van Dionysos (F). Dit theater, dat oorspronkelijk van hout was, werd in de vierde eeuw vergroot en in steen verbouwd. De orchèstra, de trappen en zitplaatsen op de helling dateren uit deze tijd. De scheiding rond de orchèstra stamt uit de eerste eeuw voor Christus en beschermde de toeschouwers tijdens de gladiatorengevechten, die er ten tijde van de Romeinen werden georganiseerd. Martin baseerde zijn visie op het theater op een werk van Degrassi, "L'Acropole d'Athènes" (1982). We zien links de permanente skènè; het verhogen ervan geschiedde in de Hellenistische tijd, de sculpturen op het skènèfront zijn uit de tijd van Nero. Ook zien we het skènègebouw met zijn Dorische portiek; op de achtergrond is er een decor in hout en zeilstof als een soort trompe l'oeil. Het stelt een interieur van een paleis voor. Heel duidelijk zijn hier ook twee van de drie poorten te zien. De façade bestaat uit 2 verdiepingen, waarvan de bovenste bestaat uit nissen en colonnades. De theaterruimte had een religieuze betekenis, zoals het altaar in het midden van de orchèstra aantoont.

² "Het verhaal, het pure avontuur, zonder al te veel psychologische franjes, blijft het voornaamste. De historische component, als achtergrond, erg functioneel om alles aannemelijker en boeiender te maken, blijft middel en wordt geen op zichzelf bestaand doel" (uit de studie van de KUL, uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling Geschiedenis Getekend, als besluit bij het artikel over Alex van Jacques Martin.)

Martin laat ons ook het interieur van Griekse huizen zien, b.v. dat van een gefortuneerd pottenbakker (G). Het hier voorgestelde peristylum is gebaseerd op een reconstructie in de villa Kerylos in Beaulieu-sur-Mer in het departement Alpes Maritimes, bij Monaco. Het gebouw is geconstrueerd door de archeoloog Theodoor Reinach in het begin van de twintigste eeuw. Hij vatte het plan op een antiek, Grieks paleis te herbouwen met hetzelfde materiaal als toendertijd. Het peristylum in dit gebouw is zelf weer gebaseerd op het Hermeshuis op Delos. Bij de inkom zien we op de vloer een prachtig detail van de mozaïek, die zich op Delos bevindt in het huis van de Dolfijnen. Het is een deel van de mozaïek "Eros en de Dolfijnen" uit de tweede eeuw voor Christus. Ook de muurfresco's (H), het meubilair en de gordijnen in de privévertrekken zijn gebaseerd op een interieur uit de villa Kerylos. Verder willen we wijzen op de fresco's, die de muren van de eetzaal, het triclinium, versieren. We hebben hier een typisch voorbeeld van een Martiniaanse vermenging. Deze fresco's zijn alle ontleend aan verschillende ceramische voorstellingen. Het materiaal putte Martin uit het werk van J. Charbonneaux, *La Grèce classique*, Paris 1969, Krene. Bekijken we band I:

1. Menade voor Dionysus, van de schilder van Pan, detail van een klokkraater, ca. 480 v.C.
2. groep van 2 personen, offer van de schilder van Pan, detail van een kraater, ca. 460 v.C.
3. groep van 3 personen, het vertrek van een strijder voorstellend, van de hand van de schilder van Achilles, ca. 450 v.C.
4. groep van 2 personen, vertrek van de strijder, van de schilder van Kleophon, detail van een stamos, ca. 430 v.C.
5. groep van 3 personen, voorstellend de zuivering van Orestes in Delphi, van de schilder der Eumeniden, detail van een klokkraater, ca. 390-380 v.C.; de man met dolk (zittend op de tekening op de klokkraater) is door Martin op de traditionele manier heraangekleed en staat rechtop.
6. figuur van op een hydria, van de schilder Amykos (ca. 420 v.C.) is een voorstelling van de zelfmoord van Kanake.

Ook krijgen we een beeld van het leven in een gymnasium (J). Gymnasia waren publieke plaatsen met sportfaciliteiten (met looppistes, fonteinen, vestiaires, portieken); verder waren er religieuze bouwelementen: altaren, geheiligde vertrekken; ook werd er les gegeven. Martin presenteert ons de palaestra, omgeven door een porticus. Tussen de zuilen zien we beelden van goden en atleten. Kenmerkend op deze plaatsen was de vrije omgang van jongeren met oudere mannen. Over de rol van de homosexualiteit in de Atheense maatschappij bij Jacques Martin is nog niet alles gezegd. Op vele tekeningen vormen allusies hierop een opvallende ondertoon in dit verhaal.

Op het plaatje zien we volgende sporten:

- boksoefeningen
- verspringen (onder leiding van de paidotribès met stok)
- salto.

We zien links een jongeman bij de eerste zuil. Hij draagt een alabastron, gevuld met olie. Daarmee smeerden de atleten zich in. Nog een klein detail op de voorgrond links: het vouwtafeltje met touw. Galienus maakt inderdaad melding van touwtjespringen en koordtrekken. Het gebruik van de handdoek door de jongen rechts is historisch onjuist. Eerst schraapten de atleten zich met strigilae, om zich dan te wassen in een fontein met spons.

Na Athene bekijken we andere oude Griekse sites uit het laatste album van Martin in de Alex-reeks, "Het paard van Troje" (1988). In dit verhaal maakt Alex een reis van Olympia naar Delphi, Piraeus, Epidaurus, Delos en Priëne in Klein-Azie.

Op een eerste plaatje in Olympia (K) bemerken we:

- rechts: de tempel van Zeus (468-457)
- midden: het Pelopion, gebouw en altaar van Pelops, de stichter van de Spelen
- links : het Philippeion, gebouwd door Philippus naar aanleiding van zijn overwinning in de slag bij Chaeronea in 338

Het volgende plaatje geeft een prachtig zicht op de Altis van Olympia (L):

- het Philippeion
- het Prytaneion: daar begon de stoet van de atleten en werd het heilige vuur onderhouden
- een stukje van de tempel van Hera, het zogenaamde Heraion uit de zevende eeuw

Een derde (M) plaatje toont ons:

- het Metroön: de tempel van de Moeder der Goden, later tempel voor de Keizers
- de trappen naar de verschillende Schathuizen
- allerlei ex-voto's: Nikèbeelden en drievoeten

We schepen in in de haven van Katakolon, ten westen van Olympia. Nu nog bestaat het plaatsje onder dezelfde naam. Veel vroeger was hier een zeer oude stad: Phia, waarover zeer weinig geweten is. Na drie dagen varen komt het schip met de naam Artemis aan in de haven van Cirrha. Ook deze plaats speelde een belangrijke rol in de vroegste jaren van de Griekse geschiedenis. Het was de haven van de alombekende orakelstad Delphi. Opgravingen van de *Ecole Française d' Athènes* in 1937 hebben aangetoond dat Cirrha reeds in het derde millenium voor Christus bewoond werd en toen zeer welvarend was. Tot de eerste heilige oorlog (600-590) stond het Apollo-heiligdom van Delphi onder politiek gezag van Cirrha. Maar met behulp van de Thessalisch-Boeotische coalitie slaagde Delphi erin zich te bevrijden. Ten tijde van het Alexverhaal was Cirrha een kleine havenplaats van Delphi, maar toch maakt Martin er een voorstelling van (N). Martin laat Delphi

werkelijk herleven (O):

We beginnen onderaan met: - de Schatkamer van de Atheners
- het Bouleutèrion
- de Sfinx uit Naxos.

We zien nog een deel van de rots van Sibylle of Leto. We bekijken de drie dansende meisjes, een geschenk van de Boeotiërs. Links tegen de muur aan is de Stoa van de Atheners, er is een beeld van Nikè, een gebouw, waarvan wordt beweerd dat het het Delphisch Prytaneion is of het Magistratenhuis. We gaan de trappen op en aan onze linkerzijde zien we het standbeeld van Aemilius Paulus en de tripoden, geschonken door de Deinomeniden van Sicilië en die van de Plataeërs. Eenmaal boven kijken we op de tempel van Apollo; hier vallen op (P):

- de stier van Corcyra
- de wagen van de inwoners van Rhodos
- en tot slot het altaar van Chios.

Een prachtige voorstelling van een fictief Delphi?

We verlaten nu de orakelstad en gaan richting Epidaurus en bezoeken er het centrum van de Griekse geneeskunde. Het was tevens een bedevaartsoord ter ere van Asclepius. De tekeningen ervan zijn gebaseerd op een reisgidsje van Lacarrière, "Promenades dans la Grèce antique". Daar, in het ketelvormige dal van de Cynortiberg, kwamen zeer veel zieken op bezoek omwille van de vele geneeskundige bronnen in de buurt. In de derde eeuw v.C. werd veel gebouwd onder leiding van Polycleetus de Jongere uit Argos (Q):

- rechts: de Asclepiustempel
- links : de Tholostempel ter verering van de chthonische goden, waar de heilige slangen van Asclepius zich zouden bevonden hebben
- midden: de Stoa of Wandelgang met allerlei relieken, opgehangen aan de muur.

Betreft het hier de ruimte voor de incubatie van de patiënten, of het hotel voor de zieken, het Katagagion, dat 160 kamers had over twee verdiepingen? Martin geeft geen voorstelling van het toeristisch zo aantrekkelijke en bekende theater van Epidaurus.

Ten tijde van ons verhaal was het heiligdom reeds vele malen geplunderd onder meer ook weer door Sulla in 86 v.C. Toch bleef het heiligdom tot laat in de Romeinse tijd zeer beroemd. Pas in 400 na Christus werd het gesloten. Op de puinen van de eens zo druk bezochte plaats werd een burcht gebouwd.

De rest van het verhaal "het Paard van Troje" speelt zich af in Klein-Azië, in Troje en Priëne. Martin laat de verhaalstof teruggaan tot de Trojaanse Oorlog: de huidige (ca. 50 v.C.) inwoners van de stad van Priamus zijn van plan het houten paard, dat hun voorvaders in de stad brachten, op te eisen van de bewoners van Priëne en het te vernietigen. Dan pas zouden

ze de smet die op hun stad rustte, ongedaan kunnen maken. Dit gegeven is dus louter fantasie.

In later werk van Martin, uitgegeven door uitgeverij Loempia in 1991 onder de titel Orion, Het heilige meer, verplaatst de auteur het gebeuren naar het Athene van de vijfde eeuw voor Christus. De blonde Galliër van weleer wordt een donker getaande Griek. Het verhaal speelt zich af ten tijde van de Peloponnesische Oorlogen. We ontmoeten er Pericles (459-429), Socrates (469-399), Alcibiades (450-404) in Athene, verder zijn er ook voorstellingen van Sparta en Corinthe. Het zijn prachtige decors, maar meer en meer valt het op dat de verhaalstof bij Jacques Martin zich begint te herhalen, de scenario's worden te ingewikkeld en de decors halen de bovenhand op het verhaal, op de avonturen. De voor de strips typerende combinatie van woord en beeld komt in het gedrang en het handelen van de held wordt secundair ten overstaan van het decor. Deze trend zet zich zo sterk door dat de auteur overgaat tot de publicatie van speciale uitgaven. Zo is er "de Dooltocht van Alex" bij uitgeverij Casterman (1987). Het gaat hier in wezen niet meer om een strip, eerder om een luxe-album met de beschrijving van de reis van de held doorheen de Grieks-Romeinse Oudheid. Rechts in het album zijn uitvergrote platen uit verschillende voorheen uitgegeven albums van de Alexreeks, gecombineerd (links) met een bijhorende brief van de held aan kennissen uit alle delen van het Romeinse Rijk.

En alsof dat nog niet voldoende was, maakte Martin ook semi-strips met wetenschappelijke commentaar onder de titel *Les voyages d'Orion*. Zo laat de auteur zijn held reizen ondernemen naar Egypte, Rome en Griekenland. Van de reizen naar Hellas zijn reeds twee deeltjes klaar naar een scenario van Martin en met tekeningen van Pierre de Broche. Er zijn prachtige reconstructietekeningen (van Delos, Mycene....), foto's, grondplannen en begeleidende commentaar. Een echte aanrader !

In een interview met *Stripschrift* (nummer 272) zegt Martin:

"Het snelle succes van Alex heb ik vooral aan docenten te danken. Telkens als zij de albums van Alex in de klas gebruikten, maakte dat grote indruk op de leerlingen. Dat is vandaag de dag nog steeds zo. Vanaf het ogenblik dus dat mijn boeken op die manier door professoren en opvoeders gelezen en aangewend werden, kon ik niet terug. En dat wil ik ook niet. Ik ben verplicht om zo realistisch mogelijke reconstructies te maken. En de lezers weten dat ik niets uit mijn duim zuig. Ik vertel de waarheid zo getrouw mogelijk."

Onze conclusie is inderdaad dat Jacques Martin er door zijn grondige documentatie in slaagt een prachtig sfeerbeeld op te hangen van een schijnrealiteit uit de antieke wereld.

Gilles Chaillet³

Eén van de medewerkers van Martin is G. Chaillet. Deze tekenaar van de reeks Lefranc naar scenario's van Martin (uitg. Casterman) heeft de kwaliteiten van zijn leermeester overgenomen. Ook hij legt nadruk op een zeer gedetailleerde documentatie en de verhalen spelen zich af in een schijnbaar naar het leven getekende historische realiteit. Ten gevolge van deze grote hang naar precisie in de weergave van de decors boet ook bij Chaillet het verhaal dikwijls duidelijkheid, ongecompliceerdheid en vaart in.

Toen Chaillet in de kans kreeg een eigen reeks op te starten bij uitgeverij Le Lombard koos hij meteen voor de zaken, die hem het meest passioneerden: tekeningen, geschiedenis, en Italië. Deze keuze mondde uit in de creatie van de Vasco-reeks. Met de avonturen van deze jonge Italiaan voert Gilles Chaillet ons binnen in een weinig bekend milieu van de Middeleeuwen: de wereld van bankiers die toen reeds meer dan de trotse ridders het aanzicht en het lot van het Westen bepaalden. Zo onderneemt de neef van de Siënese bankier Tolomei Baglioni allerlei belangrijke missies naar China, Perzië, het Ottomaanse rijk, Frankrijk en het Byzantijnse rijk.

Er zijn twee albums over de Griekse wereld: "De Byzantijnse" en "het Voorgeborgte van de Nacht". In het eerste album belegeren de Genuezen Constantinopel en eisen een hoog losgeld om het beleg op te breken. Sophia Cantacuzenes, dochter van de Basileus, besluit alle bankiers op Rhodos te ontvoeren, een losgeld voor hen te vragen en daarmee de Genuezen te betalen. Eén van haar gevangenen is Vasco. Ze worden evenwel verliefd op elkaar en Vasco kiest de zijde van de prinses. In Italië wordt er een compromis gesloten: de grote banken zullen Constantinopel bevoorraden in ruil voor de vrijheid van de bankhouders. Lorenzo, Vasco's broer en de traditionele antipode van de rechtgeaarde held, is echter overgelopen naar het andere kamp en door zijn toedoen worden de gegijzelde bankiers allen gedood. Op die manier hoopt hij dat de beloofde steun van de "Italianen" niet zal doorgaan. Het tegendeel is echter het geval: Constantinopel wordt bevoorrad en de Genuezen moeten het beleg opbreken.

In "het Voorgeborgte van de Nacht" begeleiden Vasco en Lorenzo Sophia naar haar verloofde Orkhan, sultan van de Ottomaanse Turken. Ergens in Cappadocië worden ze overvallen door een storm. Dit is het begin van een hele reeks verwickelingen. Ze komen terecht in Korama, een bizarre rotsformatie die een geheimzinnige vesting verbergt. Daar leven de afstammelingen

³ Bert Dekimpe, *Kleding, wapenrustingen en wapens (1000-1500), een exemplarische studie van de beeldvorming van de Middeleeuwen in vijf hedendaagse stripverhalen, Vasco (p.196-223)*, Leuven, 1994.

van een troep door hun koning (Lodewijk VII) in de steek gelaten ridders uit de kruistocht van 1147. Van daaruit overvallen ze Mongoolse karavanen om te overleven. Geoffrey, de man die er vroeger de oorzaak van was geweest dat Vasco en de zijnen in deze zaak betrokken raakten, kan de hulp van sultan Orkhan inroepen, die de door Mongolen belegerde Fransen ontzet. Dit alles heeft echter tot resultaat dat Vasco zijn geliefde moet laten vertrekken.

Chaillet situeert zijn verhalen ca. 1350. Hij probeert zoveel mogelijk verhaalstof en enscenering te concentreren rond historische feiten en gebeurtenissen uit die tijd. Zo zijn er de belangen van Genua, Venetië en van andere "Italiaanse" steden in het Byzantijnse rijk, de dreiging van het Ottomaanse rijk en de groeiende onmacht van de keizer in Constantinopel.

We kunnen nagaan welke bronnen Chaillet heeft gebruikt om zijn verhalen te stofferen: eigen foto's, gravures, meestal uit de 15de en 16de eeuw, reisverslagen uit vroegere tijden, wetenschappelijke literatuur over de beschreven tijd, encyclopedieën en populariserende werken met veel plaatwerk. In een door Chaillet opgestelde bibliografie vinden we onder meer:

- La ruine de Byzance - Gerar Walter- Albin Michel (Paris)
- in de reeks Collection Evolution de l'Humanité (Ed. Payot):
 - Vie et mort de Byzance
 - Les institutions de l'empire byzantin
 - La civilisation byzantine
- L'art de Byzance et de l'Islam - Ed. Elsevier-Sequoia (Paris, Bruxelles)
- L'art de Byzance - E. Coche de la Ferté - Ed. Mazenod
- Histoire de la civilisation byzantine van H.W. Haussig - uitg. Taillandier
- Byzance - Editions Time Life - Collection Les grandes époques de l'homme
- L'age d'or de Justinien - A. Grabar - Collection Univers des formes - Ed. NRF Gallimard
- Byzance -Ed. Nathan
- Le Mont Athos, presque sacrée - E. Grassi - Ed. Nathan
- La Grèce que j'aime - J. de Lacretelle - Ed. Sun (Paris)
- La Grèce - J. et G. Roux - Ed. Arthaud
- Constantinople - H. Barth - Collection Les villes d'art célèbres - ed. H. Laurens
- Göreme - Wagner/Klamnet - Verlag W. Kohlhammer (Stuttgart-Berlin-Köln)
- L'art de la Cappadoce - Ed. Nagel

Van sommige afbeeldingen kunnen we het origineel zo terugvinden in deze werken, andere keren zien we hoe Chaillet op een plaatje verschillende elementen uit zijn bronnen combineert; elders zien we hem bij gebrek aan materiaal een scène opbouwen met details uit andere maar gelijkaardige bouwwerken of steden. Daarbij vergist hij zich wel eens, omdat er van bepaalde zaken weinig afbeeldingen bestaan en hij dan terugvalt op latere reconstructies. Een andere tekortkoming die de auteur in het stripmilieu wordt verweten, is de zwakke vertolking van het hoofdpersonage. Vasco

heeft heel wat eigenschappen van de klassieke held: hij is moedig, doortastend, rechtschapen, intelligent, bedachtzaam, mild maar principieel. In tegenstelling tot de traditionele zwart-wit-visie in andere strips, waar het goede het steeds haalt van het slechte, blijft Vasco echter ondergeschikt aan de historische omstandigheden en komt hij bijna altijd als verliezer uit de strijd.

Maar laten we enkele plaatjes, die een voorstelling geven van de Griekse wereld, van naderbij bekijken. We krijgen prachtig uitgewerkte decors van Constantinopel in de periode rond 1350 (A). De zo beroemde stad is in verval. Constantinopel had veel te lijden gehad onder de Kruistochten en werd meer en meer in het nauw gedreven door de Ottomanen. Het rijk staat op instorten en probeert hardnekkig weerstand te bieden aan interne conflicten en indringers, die belust zijn op zijn rijkdom. Chaillet slaagt erin goed aan te sluiten bij de historische realiteit van die dagen: de Byzantijnse keizer - voorheen een zo machtig heerser - moet in het verhaal nu zijn dochter (Sophia) een verstandshuwelijk laten aangaan met de Ottomaanse sultan Orkhan. De feiten zijn min of meer historisch: in ruil voor 6000 ruiters om in te zetten tegen Thracië, huwde Johannes Cantacuzenes VI zijn dochter Theodora uit aan Orkhan. Dit gegeven was voor Chaillet een aanleiding om er een avonturenverhaal rond te maken. De rest is inkleding (B): het directe contact met de keizer, het onderhoud met de keizerin en de vrije omgang met de prinses zijn zeer onwaarschijnlijk. Ondanks het verval van de waarden, was het prestige van de vorst nog zo groot dat een westerse "jongen" zo iets zeker niet zou kunnen beleven. Zijn onmogelijke verliefdheid op de prinses maakt ook deel uit van het gamma fantasietjes dat Chaillet hanteert om zijn verhaal een romantisch en meer modern cachet te geven.

We zetten ons bezoek aan de stad verder aan de Gouden Hoorn en kijken richting keizerlijk paleis. We zien (C):

1. de hippodroom
2. het Chrysotriklinion
3. het Paleis van Justinianus, achter de vuurtoren
4. de Haghia Sophia
5. het Senaatsgebouw
6. het Magnaurium
7. het Consistorium
8. de Triconchus
9. het Chrysotriklinion

Deze prent is gebaseerd op een schets uit Morgen des Abendlandes.

Nu gaan we naar het keizerlijk paleis (D) en de Haghia Sophia (E).

Meteen bevinden we ons in het Magnaurium: dit is de grote audiëntiezaal

van het paleis, versierd met alle pracht en praal die een oosters-absolutistisch vorst paste. We bekijken links een ruitersbeeld dat erg lijkt op dat van Marcus Aurelius in Rome. Her en der zijn er gezanten. Het moet voor de vreemde gasten een imposante bedoening geweest zijn, ontvangen te worden door de machtige autokrator, die regeerde onder het toezicht van Christus Pantokrator. De keizer zit op de troon van Salomon. Ook het baldakijn is met de grootste zorg getekend. De ornamenten op de muren van de absis ontleende Chaillet aan de absis van de San Apollinare in Classe te Ravenna. We verlaten het paleis en zien het ook aan de buitenzijde. Tijdens een interview zei Chaillet in verband met zijn reconstructie van het Magnaurium: "Het gebouw bestaat niet meer. Daarom las ik er veel boeken over en sprak ik met terzake zeer deskundige archeologen. Door de vergelijking met de grote basiliekzaal in de kerken van Ravenna heb ik een zaal gereconstrueerd, die volgens mij de realiteit dicht kan benaderen."

Hier ook zien we hoe beroerd de situatie van de stad en het paleis is. Luisteren we maar naar de commentaar van Sophia:

"We zijn hier in het Chrysotrikion, het centrum van het Paleis van Daphne. Vroeger werden hier de officiële ceremoniën gehouden. Tegenwoordig is het onderhoud van dit alles helaas te duur geworden. Een groot deel is verlaten. Slechts een paar zalen, zijn gerestaureerd. Sommige delen zijn meer dan duizend jaar oud. (...) De doodgravers van het Byzantijnse rijk, dat zijn de Franken, de Vlamingen en vooral jullie, de Italianen, die in 1204 de stad hebben geplunderd om ons te dwingen aan de Kruistochten deel te nemen. (...) In een nachtmerrie van zestig jaar lang hebben jullie geheerst en eeuwen van voorspoed te niet gedaan, onze fabelachtige rijkdom verspillend. (...) Toen de Basileus zijn troon weer besteeg, hadden jullie niets achtergelaten dan ruïnes en ongeluk. (...) En nu we niets meer te bieden hebben komen jullie ons zeker de genadeslag geven."

De eerste Hagia Sophia is gebouwd in 325 door keizer Constantijn. Vele malen werd ze verwoest door aardbevingen, opstanden en branden. Maar telkens weer werd dit monument herbouwd en verfraaid. Het huidige gebouw stamt van de tijd van Justinianus (6e eeuw). De koepel is 55 meter hoog gemeten vanop de begane grond. Uiteindelijk maakte Mehmet II de veroveraar er een moskee van.

We lopen nog even door de stad en bekijken het Tekfur Sarayi (F), een paleis van de Byzantijnse keizers: het is het meest zuidelijke van de zogenaamde Blachernenpaleizen aan de noordzijde van de stadsmuur. Het werd gebouwd rond 1150. Het imposante gebouw heeft een bekoorlijke gevel van wit marmer en tegels. In de 18de eeuw was er een faïencefabriek in ondergebracht. Nu wordt het paleis in zijn vroegere glorie gerestaureerd.

We gaan verder door de wijk der Manganes op weg naar het centrum van de stad. We lopen over het antieke, majestueuze Forum van Constantijn en bereiken het Forum Augusteum (G).

Toen we professor van der Vin, specialist Byzantijnse kunst, vroegen om zijn oordeel over de historische waarde van dit verhaal, antwoordde hij ons dat Chaillet zich vrij goed gedocumenteerd had. Hij tekent vele foto's en reconstructietekeningen na, maar toch is veel verzonnen. Professor van der Vin schreef: "De auteur tekent evenwel niet voor vaklui, wel voor stripliefhebbers... en graag wil ik opmerken dat hij dat erg leuk doet!"

Een totaalzicht op het meest belangrijke deel van het middeleeuwse Constantinopel biedt ons veel fraais (H):

- vooraan: de Zuil van Justinianus
- de Hagia Sophia
- de Hagia Irenekerk
- het huidige Topkapi met: het moderne Archeologisch Museum, de paleizen, en in de verte bij het theater: de zuil van Claudius Gothicus.

We verlaten Constantinopel met een laatste blik (I) op het theater, de zuil van Claudius Gothicus, het keizerlijk paleis en varen richting Galata, op weg naar het Aziatisch gedeelte van Turkije.

Later bevinden we ons in Cappadocië, in de buurt van Urgyp, tussen Konya en Kayseri op de antieke weg (J). De verwerking die zeer veel vat had op de tufsteen deed een eigenaardig landschap ontstaan van bizar gevormde kegels, rotsen en kloven. Dit landschap bood de door de moslims vervolgde Christenen een ideaal schuiloord. Er leefden monniken en kluizenaars in ondergrondse holen en rotsspleten. Chaillet tekent de rotsholen, ondergrondse kerkjes, verweerde arcades en boogpartijen, waar zich allerlei vreemde en verrassende avonturen afspelen.

Bekijken we even de El Nazar-kerk (K) uit de 10de eeuw. Het gebouw heeft veel weg van een fontein of een tent. Er is een half cirkelvormige nis en gewelf, dat in de centrale koepel is ingebouwd. Er zijn twee verdiepingen, waarvan de bovenste bereikt werd via een wenteltrap, die waarschijnlijk ergens op de begane grond begon. Enkele muren zijn ingestort, zodat de binnenkant aan de grillen van de natuur blootstaat. Ook de overgebleven schilderijen getuigen van groot vakmanschap. We bezoeken ook de grootste kerk, die in het gebied bekend is, de Tokali-kerk (L). Het gebouw en de schilderijen zijn tot op vandaag bijzonder goed bewaard gebleven. De kerk bestaat uit een oud en nieuw gedeelte. Dit laatste deel is de gebedsruimte, ook wel "Nieuw Tokali" genoemd. De architraaf boven de zuilen, waarop een gevel met kortere zuilen en friezen is geplaatst, maakt een toneelachtige indruk. De schilderijen nemen de plaats in van beelden. De tekenaar geeft zelfs deze fresco's weer.

Op basis van deze twee verhalen uit de Vascoreeks kunnen we gerust tot een algemeen besluit komen over de waarde, die we mogen hechten aan het beeld van de middeleeuwse wereld en de Griekse cultuur rond 1350 in deze stripreeks. De decors, met talrijke voorstellingen van gebouwen, kledij, wapens en artisaan werk, worden overvloedig geëtaleerd en hun schoonheid komt volledig tot haar recht. De scenario's laten haast geen enkel aspect van de middeleeuwse samenleving onbesproken: politieke en sociale toestanden, economie, Kerk en religie komen allemaal ruimschoots aan bod. Daarbij valt op dat de auteur zich zeer nauwkeurig documenteert. Schitterend zijn Chaillets oog voor het detail, zijn minutieuze reconstructies. Daar, waar archeologie en wetenschap geen uitkomst boden, heeft de auteur het aangedurfd in een eigen assemblage van gegevens gebouwen en situaties te creëren, die geheel aanvaardbaar zijn.

Sluiten we dit deeltje met de woorden van Chaillet:

"En créant Vasco, j'ai voulu assouvir ma passion pour l'histoire. Au début, mes ambitions étaient d'apprendre et de divertir. Je me suis rendu compte que, pour que les lecteurs puissent découvrir avec plaisir cette époque, il fallait que l'aspect romanesque prime sur la "leçon d'histoire". Aussi, tout en respectant au mieux le cadre, l'époque et les événements réels, j'ai davantage orienté mon récit vers l'imaginaire, le roman vécu par Vasco recoupant parfois tel ou tel événement. Mon but est maintenant plus de faire rêver le lecteur, le dépayser, plus que de me montrer didactique. Je pense en effet que quelqu'un achète une B.D. pour se divertir; s'il veut réellement apprendre quelque chose sur le Moyen Age, il acquerra un ouvrage écrit par un historien. Mais si, à travers Vasco, un lecteur parvient à se passionner pour cette époque et prolonge son plaisir en lisant, après la B.D., de véritables livres d'histoire, j'en serai très heureux. Amener le lecteur à aimer l'histoire, mais aussi l'histoire personnelle de Vasco, voilà en gros pourquoi j'ai tant de plaisir à réaliser cette série. J'en profite pour montrer des endroits que j'ai aimés et faire partager ce bonheur."

Capo

Na een zenuwslopende carrière als zanger van volkse chansons was Bernard Capo aan iets anders toe. Na een reis op Rhodos maakte hij een strip, "De twee zonnen van Rhodos" (le Lombard).

Capo is bekend om zijn realistische tekeningen, die hij baseert op eigen foto's en platen uit boeken. Daarbij deinst de auteur er niet voor terug in zijn avonturenverhaal allerlei historische excursies te maken.

Het verhaal begint op de Meteoren (A), waar in het Varlaamklooster een monnik een manuscript heeft van de Geographica van Strabo. Het was in de vijftiende eeuw gecopieerd door een monnik op Rhodos. Vertaald luidt de tekst als volgt: "De priester van Poseidoon koos 50 slaven uit om de zon te verplaatsen." De zon die bedoeld wordt is het beroemde beeld van de

zonnegod Helios. Het zou volledig van goud zijn en ook magische krachten hebben. En dat was voor de auteur de setting voor een goed traditioneel verhaal: bandieten overvallen een oude monnik, gaan met gestolen documenten aan de haal en zoeken de grootste goudvoorraad ter wereld op Rhodos. Beter kon niet volgens de auteur, die stelt dat ondanks allerlei nieuwe tendenzen in het stripgebeuren een dergelijk grondplan het geheim was van het grote succes van beroemde voorgangers als Hergé en Jacobs. Opvallend in deze strip is dat er Nieuwgrieks gesproken wordt, getranscribeerd in ons schrift en onderaan vertaald.

Na de snelle actiescène in het begin van het album gaat het verhaal traag verder en biedt ons de mogelijkheid tot een toeristische sight-seeing op Rhodos. Capo voert ons mee doorheen de 200 meter lange Ridderstraat. Aan weerszijden staan er zeer mooie, laat-gothische panden. De gevels vertonen reliëfs, inscripties, wapens en andere ornamenten. In deze straat zijn 5 van de 8 herbergen, die landen op Rhodos hadden als een soort vertegenwoordiging. Elk land had inderdaad zijn eigen herberg die door een baljuw of proost werd geleid. Die stonden op hun beurt onder bevel van de Grootmeester. We volgen Capo:

- hij brengt ons bij de Herberg van de Provence
- en vanuit de Ridderstraat komen we bij de Mandrakahaven (C)
- vanuit zuidelijke richting zien we het Paulusbolwerk (D): van hieruit kon men de toegang van de haven door middel van een ketting afsluiten
- verder bekijken we één van de twee bronzen herten (E), die waarschijnlijk op de plaats staan waar ooit de Colossus van Rhodos stond; ook zien we drie oude windmolens
- vanuit de haven krijgen we ook een beeld van het Grootmeesterspaleis (F), met ervoor de Nea Agora. Het is een veelhoekig gebouw, met een binnenplaats waaraan veel winkels liggen.

We gaan terug de stad binnen langs de Katharinapoort en zien fraaie gebouwen, monumenten, fontein: het oude paleis van de gouverneur, het plein van de Joodse martelaren met in het midden de Zeepaardjesfontein. Op de rand ervan staan drie bronzen zeepaardjes en daaronder houden drie vissen een ring vast, waarin het water valt.

In het centrum van de middeleeuwse nederzetting zien we het Collachium, de verblijfplaats van de ridders (G). Daar bevindt zich het Hospitaal der Ridders, gebouwd van 1440 tot 1490. In die tijd diende het voor de verpleging van gewonde en zieke pelgrims. Nu is het een Archeologisch Museum. Er zijn grafvondsten uit de Mykeense tijd en archaische vazen van Rhodische makelij te bezichtigen. Op de bovenverdieping vallen twee Hellenistische beelden van de liefdesgodin Aphrodite op. Ook enkele moderne gebouwen zijn getekend, zo onder meer het Paleis van de Gouverneur, gebouwd door de Italianen in het begin van deze eeuw in neo-gothische stijl (H).

Een treffend detail is wel dat vele voorstellingen uit "de twee zonnen van Rhodos" van Capo ook voorkomen in "de Byzantijnse" van Chaillet. Ze gebruikten immers dezelfde documentatie. Laat ons dit even illustreren voor het Paleis der Grootmeesters (I). Dit paleis werd gebouwd in 1350 en totaal verwoest door een explosie van buskruit in 1856. De Italianen, die het eiland van 1912 tot 1943 bezet hielden, bouwden het in 1940 weer in de oude stijl op: het was de bedoeling er een verblijfplaats voor Mussolini van te maken, maar de Duce is er nooit geweest.

Aan het Kasteelplein ligt het imposante paleis. Het buitenzicht is van Chaillet. Het Kastello is gelegen op het hoogste punt van de stad op de plaats, waar vroeger Helios werd vereerd. Het lijkt wel een vesting, maar deed dienst als woning van de grootmeester en vergaderplaats van de leiders van de ridders. In de Turkse tijd was het paleis een gevangenis, een opslagplaats en een kruitmagazijn. In 1856 brandde het kasteel grotendeels uit. De Italianen hebben er in de jaren '30 vijf jaar arbeid en handen vol geld aan besteed om het herop te bouwen naar de oorspronkelijke plannen. Nu is het kasteel een museum. Gaan we binnen: de ruime binnenhof maakt een overweldigende indruk. Twee zijden zijn omgeven door een galerij met kruisgewelven. Als we bij Capo kijken, zien we dat een zijde voorzien is van grote nissen, waarin beelden van Romeinse keizers en veldheren staan. Ook Chaillet heeft dit binnenplein getekend, maar naar de noden van de tijd, waarin hij zijn strip deed afspeelen. In een hoek geeft een monumentale trap toegang tot het eigenlijke paleis. Het binnenzicht is bij Chaillet en Capo hetzelfde.

We verlaten Rhodos stad met een zicht op de drie havenbassins, de Nea Agora en de oude stad in vogelperspectief (J). We bezoeken Lindos, waar het verhaal zijn ontknoping kent. De beeldhouwer, Chares, die het Colossusbeeld zou gemaakt hebben, zou daar geboren zijn en de schat van de gouden Colossus zou hier terug te vinden zijn. De auteur toont er de boot die in steen werd uitgehakt door Pythocritus ter herinnering aan de beroemde overwinning bij Samothracè, de kerk van Sint-Johannes, de zuilengalerij in Dorische stijl, de tempel van Athena Lindos, met het (nu verdwenen) beeld van hout, ivoor, marmer en goud van de godin, en de Akropolis van Lindos (K). In de prehistorie werd op deze plaats geofferd aan de godin Lindia, later vereerd als Athena. Nu is er een mengelmoes van allerlei culturen te zien uit de Oudheid, de Byzantijnse tijd en de westerse Middeleeuwen (L).

Capo laat de ontknoping van zijn verhaal samenvallen met het einde van de dienst van de zaterdag voor Pasen (M). Na de mis van de wederopstanding delen de stadsbewoners rode eieren uit. De schat is verdwenen, de bandieten gearresteerd, Capo (alias Loïc Francoeur) ontmoet er gezond en

wel zijn vriend en het hele gebeuren kent een happy-end. In het eindtafereel krijgen we een mooi panoramisch zicht op de Akropolis en het dorp van Lindos (N): het vuurwerk heeft iets feestelijks, de paaslammeren draaien al aan het spit.

Wat moeten we nu denken van deze nog jonge en pas beginnende stripauteur: het verhaal is spannend en geeft op allerlei vlakken een mooie voorstelling van geschiedenis, cultuur en toeristische mogelijkheden van het eiland. De auteur speelt in op de tradities van het eiland, hij geeft een mooie schildering van de plaatselijke architectuur, hij gaat in op anecdotes die verbonden zijn met de bezochte plaatsen. Heel speciaal is ook dat dikwijls Grieks wordt "gesproken" in de strip. Door al deze elementen lukt het de auteur een - naar ons inzien - lovenswaardig stripverhaal te creëren.

Besluit

Als bron voor een al dan niet historische realiteit is de strip tot nu toe een weinig ontgonnen terrein. Strips lezen wordt nog wel eens ten onrechte afgedaan als zinloos plaatjes kijken. Na recent onderzoek is het tegenovergestelde wel gebleken. Capo, Chaillet en Martin hebben zich zeer goed gedocumenteerd en doen hun uiterste best om het verhaal wat de historische fundering betreft, zo realistisch en precies mogelijk te brengen.

Vanuit didactisch-pedagogisch standpunt is er voor de negende kunst, die erg geliefd is bij de jongeren tussen 12 en 16, een belangrijke rol weggelegd. Het beeldverhaal kan jongeren aanzetten tot lectuur van andere misschien meer hoogstaande literaire producten. Een juist gebruik van strips kan jongeren een kritische houding leren aannemen tegenover "snellere" visualisaties zoals televisie, film en video. Bestudering van de documentatie van de auteur, zijn vooringenomenheid tegenover zijn bronnen en de door de maatschappij voorgekauwde foute denkbeelden over vroegere tijden kunnen een zeer interessante voedingsbodem vormen voor de ontwikkeling van kritische zin, nuancering van de gedachten en oog voor het detail. Dit zijn toch doelen die - naar het ons toeschijnt - eigen zijn aan het geschiedsonderwijs in de humaniora. Dan praten we nog niet eens over het cultureel-artistisch aspect van het stripgebeuren, noch over de rol ervan in het vreemde-talen-onderwijs, noch over het filmisch beeldgebruik.

Paul VERSTAPPEN

Verwijzingen naar de plaatjes

Martin: Alex. (uitgeverij Casterman)

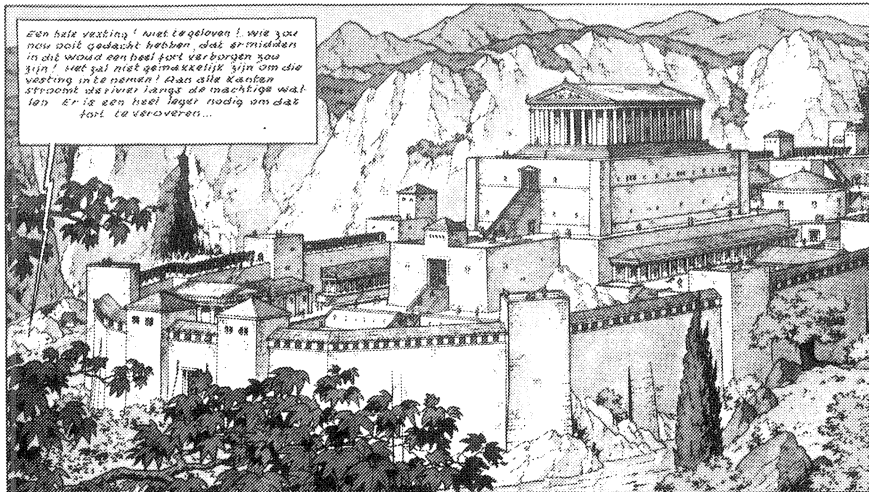
- A. De laatste Spartaan, plaat 14
- B. Een kind van Athene, plaat 1, stroken 1+2
- C. Een kind van Athene, plaat 3, strook 2
- D. Een kind van Athene, plaat 5, strook 1
- E. Een kind van Athene, plaat 26, strook 2
- F. Een kind van Athene, plaat 39, strook 1
- G. Een kind van Athene, plaat 8, strook 3 (2+3)
- H. Een kind van Athene, plaat 11, strook 3
(1+2+3)
- I. Een kind van Athene, plaat 34, strook 2
- J. Een kind van Athene, plaat 10, strook 4
- K. Het Trojaanse Paard, plaat 1, strook 1
- L. Het Trojaanse Paard, plaat 2, strook 2
- M. Het Trojaanse Paard, plaat 4, strook 2
- N. Het Trojaanse Paard, plaat 8, strook 1
- O. Het Trojaanse Paard, plaat 8, strook 2 (1)
- P. Het Trojaanse Paard, plaat 8, strook 2 (2)
- Q. Het Trojaanse Paard, plaat 15, strook 1

Chaillet: Vasco (uitgeverij Le Lombard)

- A. De Byzantijnse, plaat 37, strook 2
- B. De Byzantijnse, plaat 37, strook 1 (1)
De Byzantijnse, plaat 13, strook 2 (2)
Het voorgeborgte van de nacht, plaat 26, strook 1
(2)
- C. De Byzantijnse, plaat 33, strook 3
- D. De Byzantijnse, plaat 36, strook 1 (1+2)
De Byzantijnse, plaat 37, strook 3 (2)
- E. De Byzantijnse, plaat 39, strook 1 (1)
- F. De Byzantijnse, plaat 45, strook 3 (1)
- G. De Byzantijnse, plaat 41, strook 3
- H. De Byzantijnse, plaat 39, strook 2 (2)
- I. De Byzantijnse, plaat 32, strook 1
- J. Het voorgeborgte van de nacht, plaat 1, stroken
1+2
- K. Het voorgeborgte van de nacht, plaat 19, strook
1 (1)
- L. Het voorgeborgte van de nacht, plaat 19, strook
2 (3)

Capo: Loïc Francoeur (uitgeverij Le Lombard)

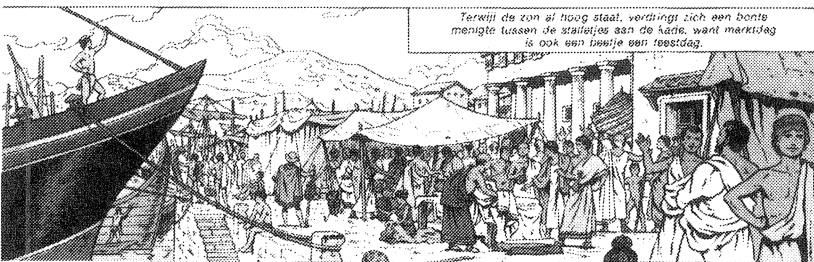
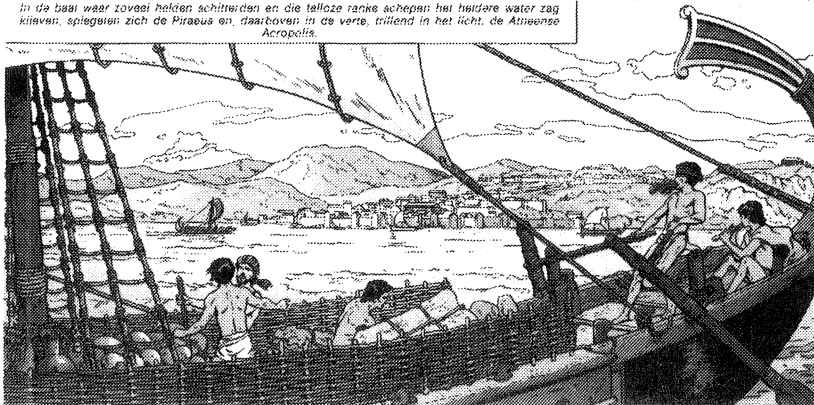
- A. De twee zonnen van Rhodos, plaat 1, strook 1
(1)
- B. De twee zonnen van Rhodos, plaat 15, stroken
2+3
De twee zonnen van Rhodos, plaat 16, strook 1
- C. De twee zonnen van Rhodos, plaat 10, strook 1
(1)
- D. De twee zonnen van Rhodos, plaat 7, strook 2
(1)
- E. De twee zonnen van Rhodos, plaat 6, strook 3
(1)
- F. De twee zonnen van Rhodos, plaat 12, strook 3
(1)
- G. De twee zonnen van Rhodos, plaat 14, stroken
2+3
De twee zonnen van Rhodos, plaat 15, strook 1
- H. De twee zonnen van Rhodos, plaat 9, stroken 2
(3) + 3 (1)
- I. De twee zonnen van Rhodos, plaat 16, stroken 2
(3) + 3 (1+2)
+ vergelijking met Chaillet, De Byzantijnse, plaat
7, strook 2, plaat 6, stroken 1 (1) en 2 (1)
- J. De twee zonnen van Rhodos, plaat 6, strook 2
- K. De twee zonnen van Rhodos, plaat 34, strook 2
- L. De twee zonnen van Rhodos, plaat 37, strook 3
(2)
- M. De twee zonnen van Rhodos, plaat 46, strook 1
(2+3)
- N. De twee zonnen van Rhodos, plaat 46, strook 3.

A. Alex - J. MARTIN

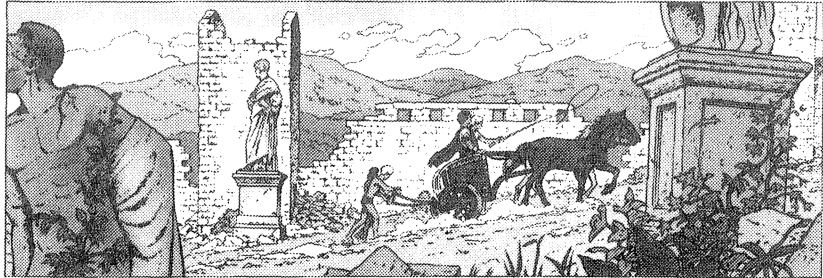
LASTEMAN

In de baai waar zoveel helden schitterden en die tafeloze ranke schepen het heldere water zag klevan, spiegelde zich de Piraeus en, daarboven in de verte, trillend in het licht, de Atheense Acropolis.

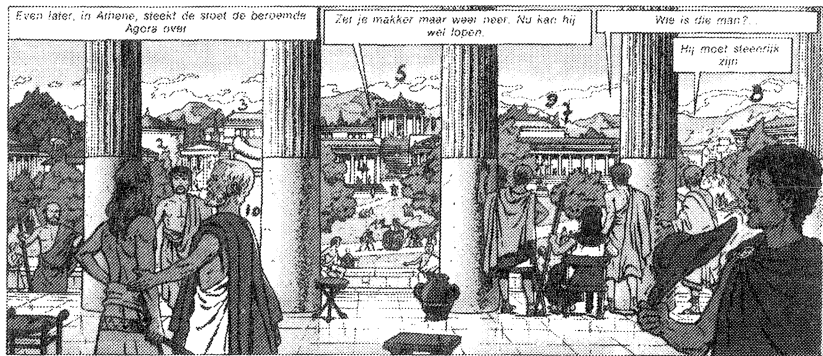
B. Alex - J. MARTIN

LASTEMAN

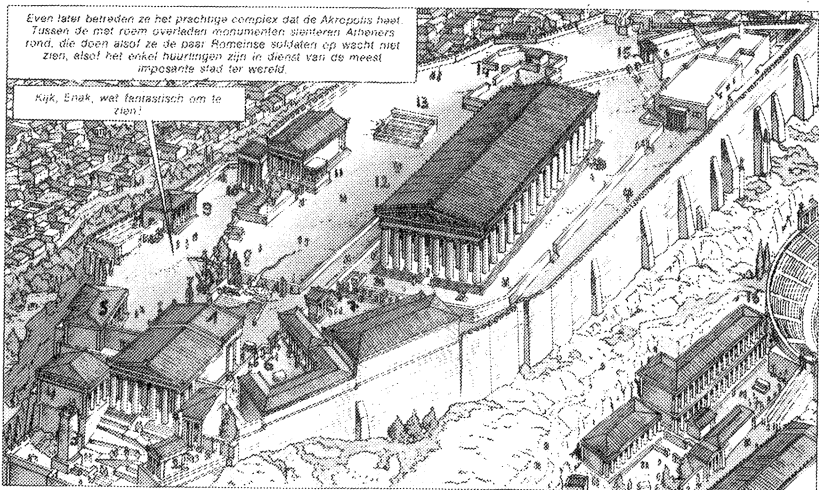
C. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

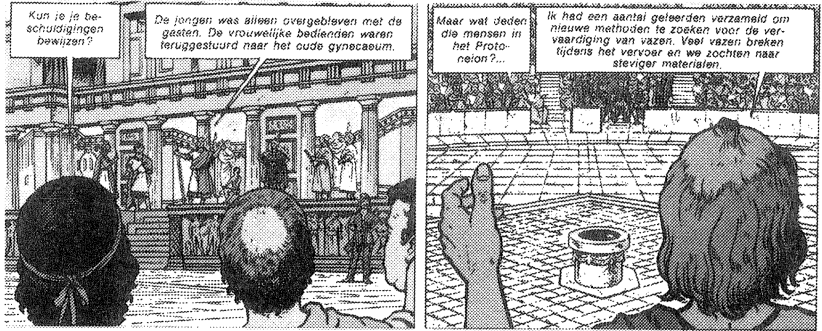
D. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

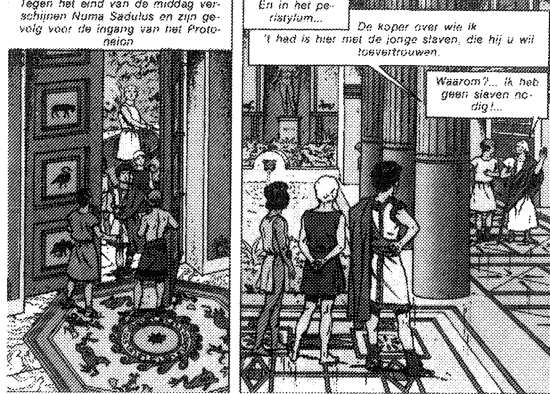
E. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

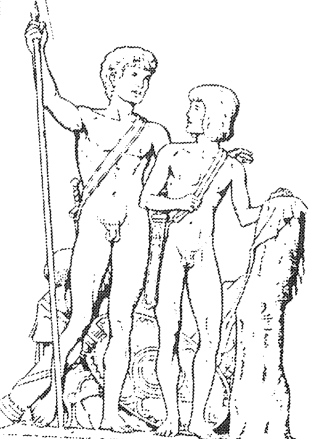
F. J. MARTIN - ALEX

© CASTERMAN

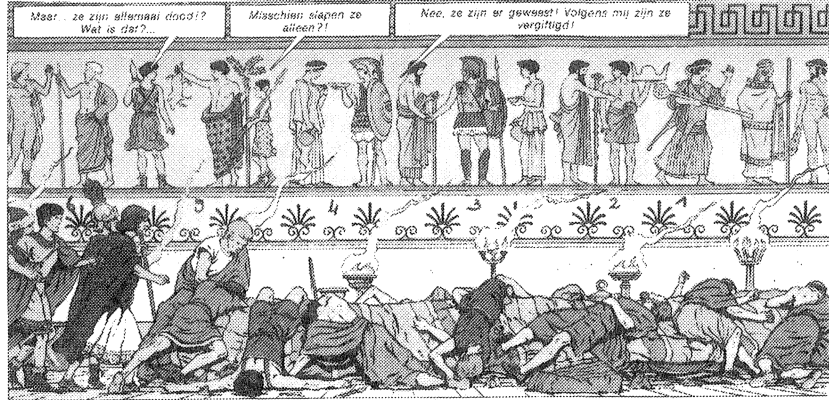
G. J. MARTIN - ALEX

© CASTERMAN

H. J. MARTIN - ALEX

© CASTERMAN

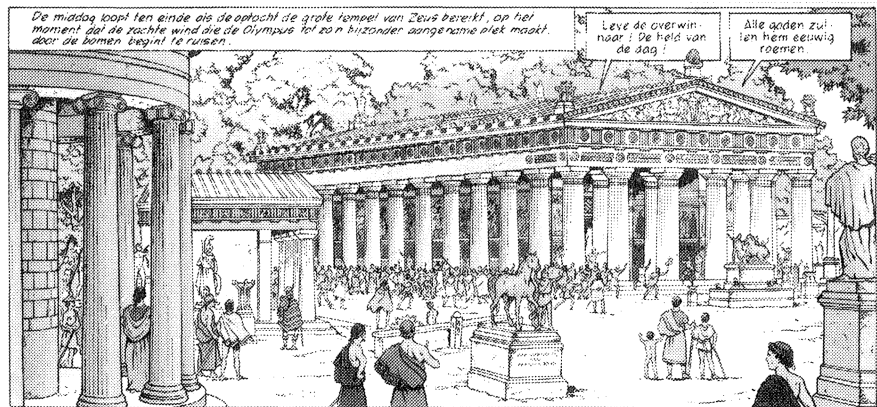
I. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

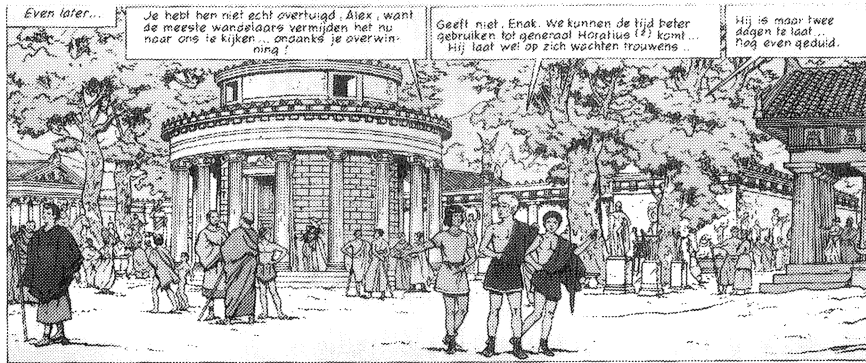
J. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

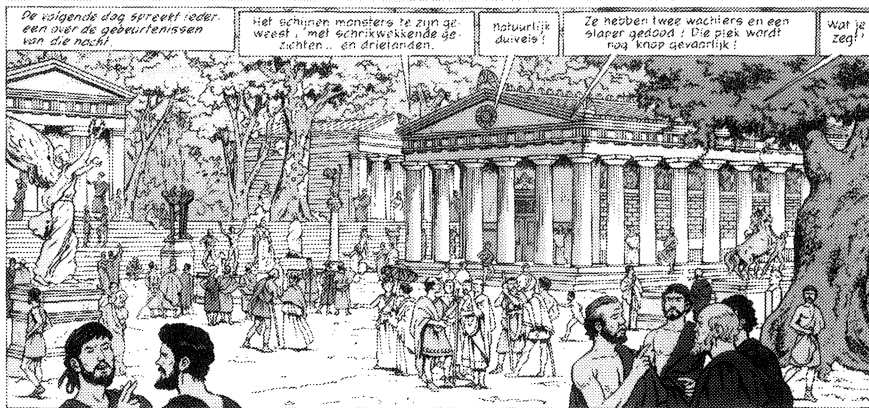
K. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

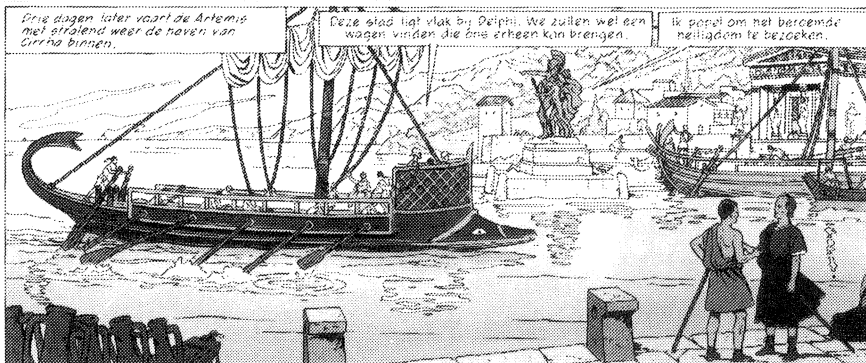
L. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

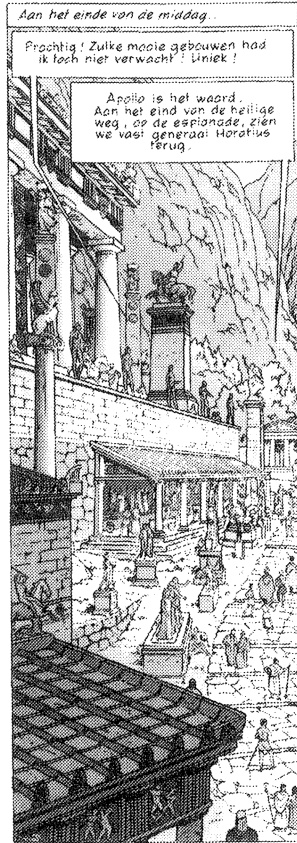
M. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

N. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

Alex - J. MARTIN

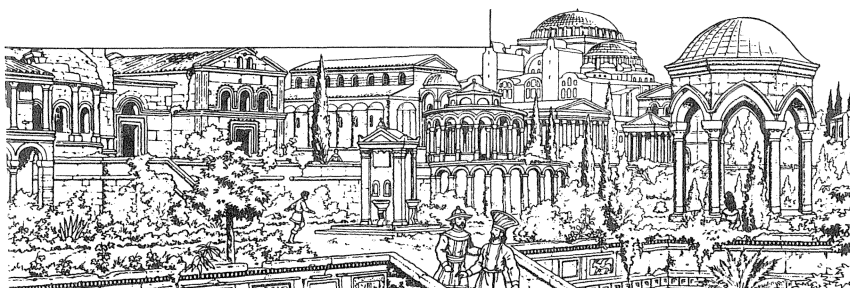
© CASTERMAN

P.

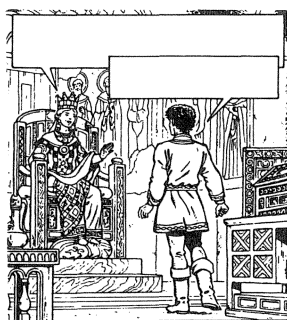
Q. Alex - J. MARTIN

© CASTERMAN

A. VASCO - G. CHAILLET

© LE LOMBARD

B. VASCO - G. CHAILLET

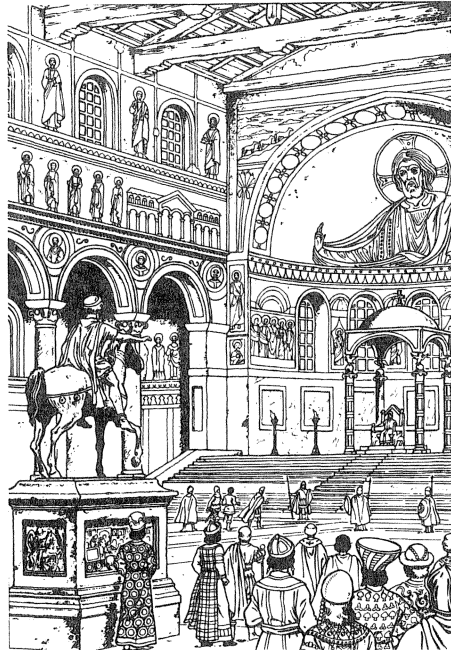
© LE LOMBARD

2 1 3 9 8 7 6 5 4

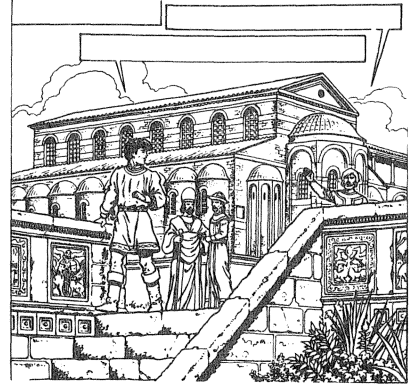

C. VASCO - G. CHAILLET

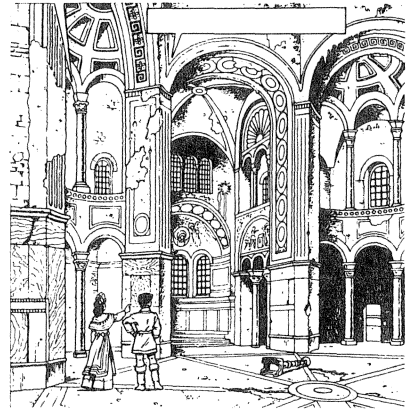
© LE LOMBARD

D. VASCO - G. CHAILLET © LE LOMBARD

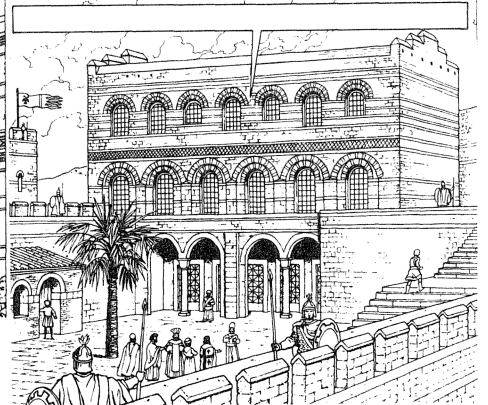
D. VASCO - G. CHAILLET © LE LOMBARD

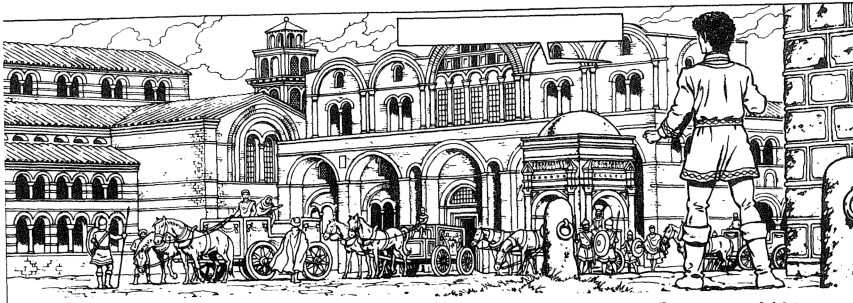
D. VASCO - G. CHAILLET © LE LOMBARD

E. VASCO - G. CHAILLET © LE LOMBARD

F. VASCO - G. CHAILLET © LE LOMBARD

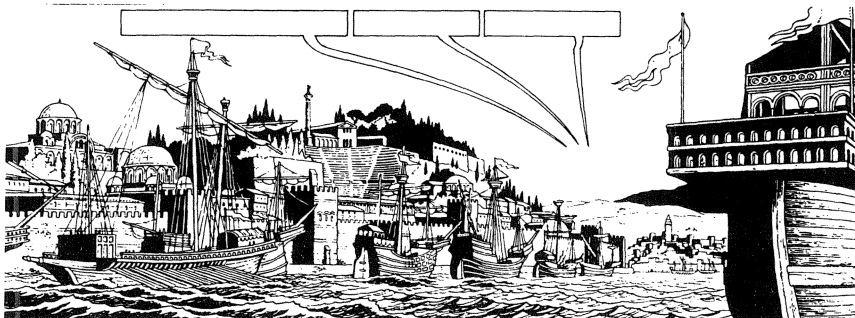
G. VASCO - G. CHAILLET

© LE LOMBARD

H. VASCO - G. CHAILLET

© LE LOMBARD

I. VASCO - G. CHAILLET

© LE LOMBARD

J. VASCO - G. CHAILLET

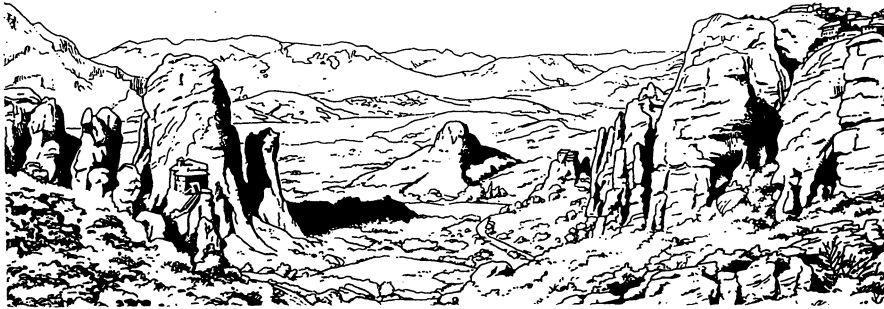
© LE LOMBARD

VASCO - G. CHAILLET © LE LOMBARD

L. VASCO - G. CHAILLET © LE LOMBARD

A. LOÏC FRANCOEUR - B. CAPO

© LE LOMBARD

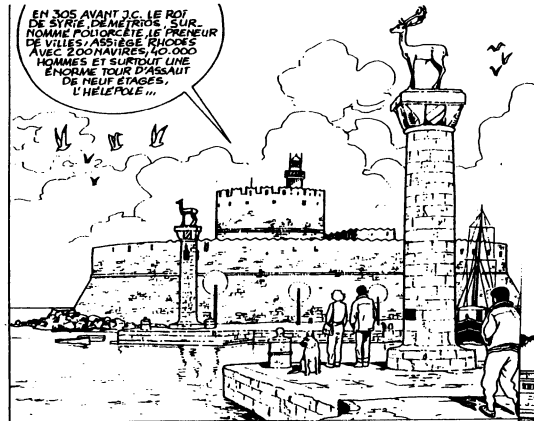
B. LOÏC FRANCOEUR - B. CAPO

© LE LOMBARD

B. LOIC FRANCOEUR - B. CAPO

© LE LOMBARD

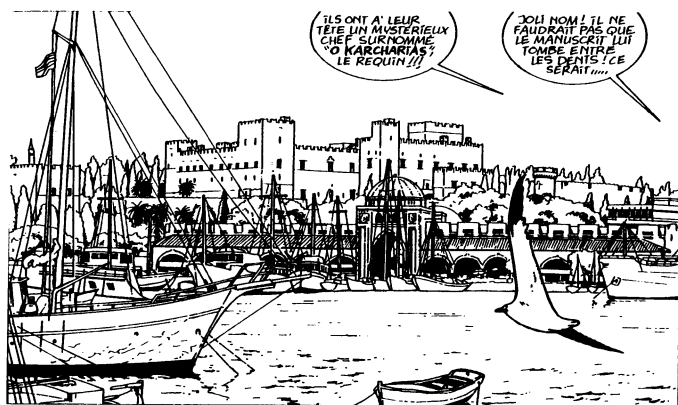
C. LOIC FRANCOEUR - B. CAPO - © LE LOMBARD

E. LOIC FRANCOEUR - B. CAPO - © LE LOMBARD

D. LOIC FRANCOEUR - B. CAPO

© LE LOMBARD

ILS ONT A LEUR TÊTE UN MYSTÉRIELUX CHEF SUR NOMME "O MARCHARIAS" LE REQUIN!!!

TON NOM ! IL ME FAUDRAIT PAS QUE LE MANUSCRIT LUI TOMBE ENTRA LES DENTS... CE SERAIT...!!!

F. Loïc FRANCOEUR - B. CAPO - © LE LOMBARD

...OF OM PRECIES TE ZIJN IN HET OORJACHUM, DE VERBODEN PLAAS VAN DE ROPPERS...

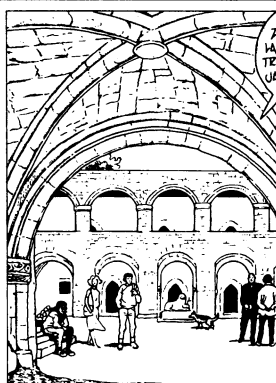
KIK, DAAR ZIJN DE GRIEKSE ARCHEOLOGISCHE INSTANTIES OORVESDIDIG WAAR MEE IK SAMENWERK...

... EN DAAR IS HET MUSEUM DAT WAS HET BIEKENIUS VAN DE ROPPERS

ONTWORPEN DOOR BOUWMEESTER ANTONIUS PAVIAN, DE BOUW WERD NA ZIJN DOOD IN 1440...

BEGONNEN DOOR Z'N OPVOLGER JEAN DE LAPTO. WIS JE DAT H' EEN TROUWE VRIEND WAS VAN JACQUES COEUR? (A) DANK Z'N STEUN VAN KAROL VI...

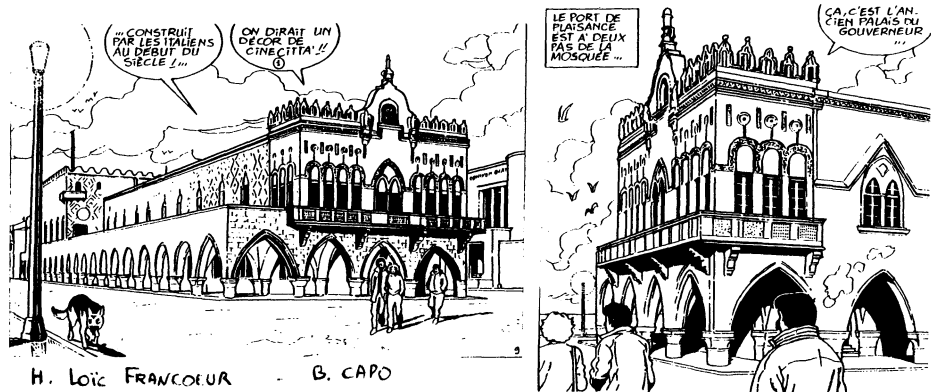
WERD GEROOFT EEN DE LANGERIKE SPIL IN DE HANDEL MET KLEIN AZIE !! MAAR LATEN WIE HIER ALLES KENS BEKJ- KEN !

GRRR!!!

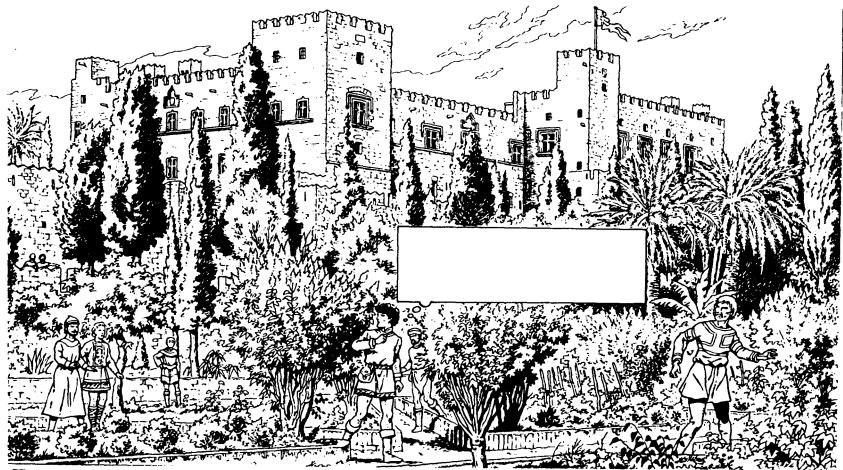
G. Loïc FRANCOEUR - B. CAPO - © LE LOMBARD

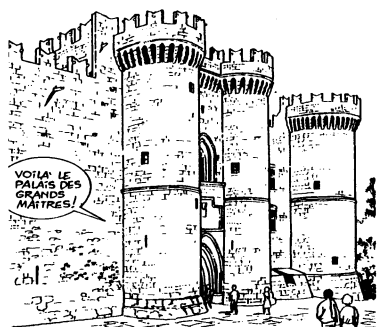
G. LOÏC FRANCOEUR · B. CAPO © LE LOMBARD

H. LOÏC FRANCOEUR · B. CAPO © LE LOMBARD

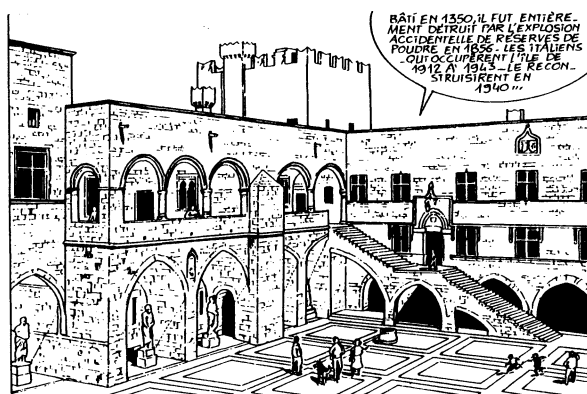
I. VASCO · G. CHAILLET © LE LOMBARD

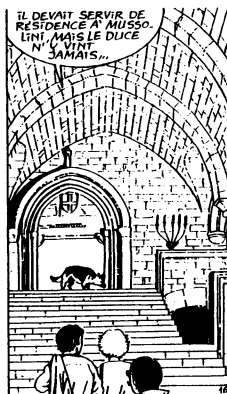
I. LOÏC FRANCOEUR - B. CAPO
© LE LOMBARD

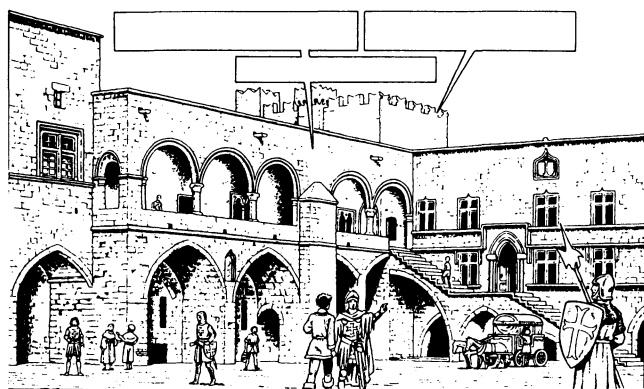
I. VASCO - G. CHAILLET
© LE LOMBARD

I. LOÏC FRANCOEUR - B. CAPO

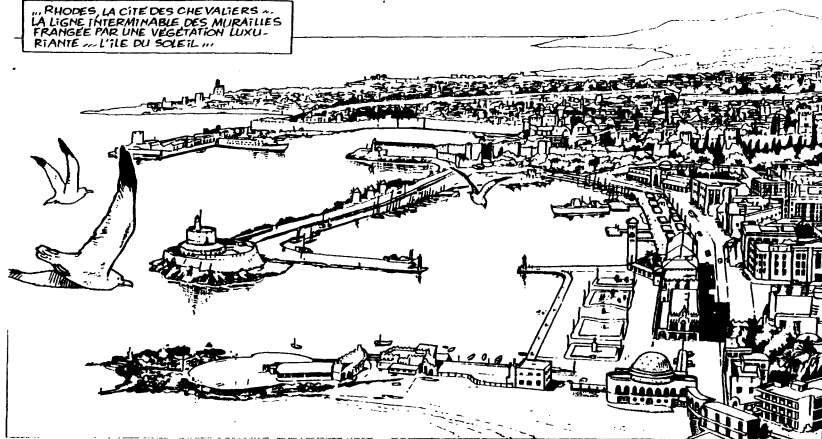

© LE LOMBARD

I. VASCO - G. CHAILLET
© LE LOMBARD

... RHODES, LA CITE DES CHEVALIERS ...
LA LIGNE INTERMINABLE DES MURAILLES
FRANÇEE PAR UNE VEGETATION LUXU-
RIANTE ... L'ILE DU SOLEIL ...

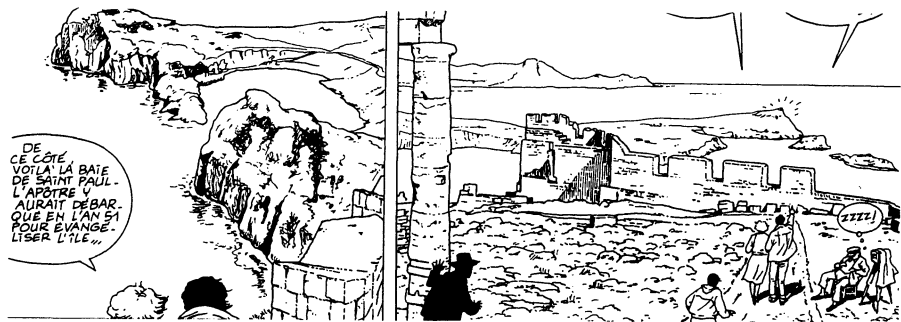
J. Loïc FRANCOEUR - B. CAPO (C) LE LOMBARD.

... CHACUN
D'EUX CREA
UNE VILLE. CE
SONT LES TROIS CITES
QUI FONDERENT EN
408 AV. J.C. LE
FORT DE RHODES ...
MAIS VOYEZ, NOUS
ARRIVONS !!

WAOUH
FABULEUX!
!!!

K. Loïc FRANCOEUR - B. CAPO (C) LE LOMBARD

DE
CE COTE
VOTLA LA BATE
DE SAINT PAUL.
L'APOTRE Y
AURAIT DEBAR-
QUE EN L'AN 51
POUR EVANGE-
LISER L'ILE ...

ZZZZ!

L. Loïc FRANCOEUR - B. CAPO (C) LE LOMBARD.

M. Loïc FRANCOEUR - B. CARO © LE LOMBARD

N. Loïc FRANCOEUR - B. CARO © LE LOMBARD

